

Tytus Jaskułowski

ORCID: 0000-0001-9883-9944
(Uniwersytet Zielonogórski)

KOMPARATYSTYKA JAKO WYZWANIE I SZANSA DLA EDYTORA ŹRÓDEŁ – PROJEKT WYDAWNICZY „RAPORTY POLSKIE STASI 1981–1989”

Nieczęsto zdarza się, aby tekst poświęcony serii odnoszącej się do dokumentów wytworzonych przez nieistniejącą już służbę specjalną rozpocząć częściowym tytułem zaczerpniętym z książki pamiątkowej. Tymczasem jednak piszący te słowa w pełni świadomie skorzystał z fragmentu tytułu takiego właśnie tomu. Wydano go z okazji jubileuszu prof. Günthera Heydemanna¹ – dyrektora Instytutu Badań nad Totalitaryzmem im. H. Arendt na Uniwersytecie Technicznym w Dreźnie, profesora na uniwersytecie w Lipsku oraz *last but not least* – byłego przełożonego.

Przytoczony fragment jest istotny z kilku powodów. Przede wszystkim najtrafniej opisuje kluczowe elementy prac nad wspomnianą serią, której pierwsza część ukazała się drukiem w 2020 r.² Wyzwanie stanowiło nie tylko opracowanie edytorskie jednego z najbardziej kontrowersyjnych³ zbiorów dokumentacji organu bezpieczeństwa państwa

¹ *Vergleich als Herausforderung. Festschrift zum 65. Geburtstag von Günther Heydemann*, red. A. Kötzing, F. Weil, M. Schmeitzner, J.E. Schulte, Göttingen 2015.

² T. Jaskułowski, F. Gańczak, K. Knoch, P. Abryszeński, E. Pejaś, *Raporty polskie Stasi 1981–1989*, t. 1: *W przededniu stanu wojennego: czerwiec–grudzień 1981*, Szczecin–Warszawa 2020.

³ Wspomniane kontrowersje, podnoszone zarówno w literaturze fachowej, jak i publicystyce, dotyczyły najczęściej wiarygodności przekazu zachowanej dokumentacji oraz problemu zagwarantowania (lub nie) dostępu dla badaczy do całości dokumentów wytworzonych przez wschodnioniemiecką służbę bezpieczeństwa – Stasi. W tym momencie warto wskazać na zapisy par. 25 cytowanej w niniejszym artykule ustawy o dokumentach byłej Stasi, które to pozwalały na zastrzeżenie przez rząd RFN tych akt Stasi, których ujawnienie mogłoby narazić dobro albo całej Republiki Federalnej Niemiec, albo też któregoś z krajów związkowych. Por. także: H. Müller-Enbergs, „*Rosenholz*”. *Eine Quellenkritik*, Berlin 2007, s. 121; *Es ist Zeit für die Aufarbeitung der Aufarbeitung*, „Süddeutsche Zeitung”, 15 I 2020.

byłego kraju socjalistycznego⁴. Równie ważna była świadomość, że realizowane działania to jeden z ustawowych obowiązków wydawcy, tj. Instytutu Pamięci Narodowej, a konkretniej – jego oddziału w Szczecinie⁵.

Sygnalizowany tom zawiera, co prawda, szkic dotyczący najważniejszych czynników prowadzących do rozpoczęcia prac nad serią⁶, ale piszący te słowa koordynator edycji chciałby szerzej odnieść się do zasygnalizowanych tam wątków, przede wszystkim genezy i uwarunkowań projektu, a także zachęcić Czytelników niezaznajomionych z publikacją do krytycznej lektury. Istotne byłoby również przekonanie ich do przekazywania sugestii dotyczących planowanych kolejnych wydań⁷.

Okoliczności zewnętrzne, w których doszło do zainicjowania prac edytorskich, mogą zostać podzielone na trzy elementy, odnoszące się głównie do podmiotów afiliowanych w Polsce i Niemczech. Na okoliczności te składało się:

a) funkcjonowanie i przyszłość pierwotnego dysponenta akt byłego Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego NRD, tj. Pełnomocnika Federalnego do spraw Dokumentacji Służby Bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – BStU), czyli tzw. urzędu⁸ Gaucka;

b) miejsce badań komparatystycznych oraz edytorstwa w strukturze prac naukowych instytucji odpowiedzialnych za zasoby archiwalne organów bezpieczeństwa państwa PRL i Niemiec Wschodnich oraz

c) znaczenie anglosaskich teorii służb specjalnych w badaniach nad służbami specjalnymi byłych krajów socjalistycznych.

Dopiero po krótkim omówieniu wymienionych elementów będzie możliwe odniesienie się do konkretnych problemów edytorskich związanych z przygotowaniem

⁴ Jak zdeformowane mogą być obcojęzyczne materiały przetwarzane, także lingwistycznie, przez służby specjalne, najlepiej pokazuje zbiór amerykańskich dokumentów dyplomatycznych, które zdobywał i tłumaczył na język polski kontrwywiad MSW. Por. „Karnawał” po amerykańsku. *Placówki dyplomatyczne USA w PRL wobec polskich wydarzeń od sierpnia 1980 do grudnia 1981 r.*, oprac. P. Pleskot, Warszawa 2020, s. 65.

⁵ Por. art. 1 ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej (DzU 2021, poz. 177).

⁶ T. Jaskułowski, *Raporty polskie Stasi 1981–1989 – historia, założenia oraz implementacja projektu* [w:] *Raporty polskie...*, s. 9 i nast.

⁷ W chwili obecnej prowadzone są prace nad tomami obejmującymi chronologicznie okres obowiązywania stanu wojennego, a także półrocza po jego zakończeniu.

⁸ W języku potocznym przyjęło się określać dysponenta akt mianem „urzędu” – z dodatkowym przypisaniem do niego nazwiska bieżącego pełnomocnika, np. „urząd Gaucka”. Stosowne określenie prawne jest tymczasem następujące: par. 35 ust. 1 ustawy o dokumentach (Unterlagen) Służby Bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej stanowi, że „Pełnomocnik do spraw Akt Służby Bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej jest urzędem federalnym, pozostającym w obszarze kompetencyjnym najwyższego urzędu federalnego do spraw kultury i mediów” (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik ist eine Bundesoberbehörde im Geschäftsbereich der für Kultur und Medien zuständigen obersten Bundesbehörde). Zanim doszło do uchwalenia wspomnianej ustawy w parlamencie zjednoczonych Niemiec, istniejąca jeszcze Izba Ludowa NRD powołała 3 X 1990 r. jednego ze swoich deputowanych, tj. Joachima Gaucka, na stanowisko Specjalnego Pełnomocnika (Sonderbeauftragter) Federalnego do spraw Akt Stasi. Podlegał mu zespół urzędników federalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Pierwsza wersja cytowanej w niniejszym tekście ustawy weszła w życie 29 XII 1991 r. To właśnie ona zmieniała pozycję prawną pełnomocnika, przyznając mu odtąd stałą, a nie tylko tymczasowy status. Por. tekst ustawy: https://www.gesetze-im-internet.de/stug/BJNR022720991.html#BJN_R022720991BJN_G000701310 (dostęp 27 V 2021 r.).

poszczególnych tomów. Niemniej, już na wstępie należy wskazać, że dotyczyły one – stosowanego bardzo często w debacie politycznej – postulatu tzw. zmiany paradygmatu⁹. Co miał jednak oznaczać ten zwrot w kontekście pracy edytorskiej? Przede wszystkim zmianę warunków, także tych formalnoprawnych, na których prowadzone były badania.

Nie bez przyczyny w jednym z najważniejszych opracowań dotyczących problematyki tzw. *Transitional Justice* w Europie Wschodniej mianem „rewolucyjnej” określono powołanie instytucji odpowiedzialnej za przechowywanie i udostępnianie akt Stasi¹⁰. Decyzję tę wymusili byli wschodni Niemcy opozycjoniści oraz ci obywatele, którzy w wielu miastach NRD w 1989 i 1990 r. okupowali siedziby tamtejszej służby bezpieczeństwa, z jednej strony domagając się dostępu do akt, a z drugiej – chroniąc je przed zniszczeniem¹¹.

Wspomnianą rewolucyjność odzwierciedlały także zapisy Ustawy o dokumentach Służby Bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej z 20 grudnia 1991 r. Gwarantowała ona przede wszystkim dostęp do akt osobom fizycznym oraz regulowała zasady ochrony ich dóbr osobistych w momencie udostępniania dokumentów, ale dopiero na końcu wskazywała na konieczność historycznego, politycznego i prawnego rozliczenia działalności Stasi¹². Implikowało to skupienie się na aspekcie ludzkim (rozliczeń) oraz na działaniach edukacyjnych kosztem pracy naukowej i edytorskiej. Do tego dochodziły problemy związane z wykonaniem ustawy, przejęciem archiwaliów oraz koniecznością opracowywania ich w sytuacji, w której praca urzędu była z mocy prawa ograniczona w czasie. Zaplanowano ją najpierw na dwadzieścia lat, ale w 2010 r. działalność urzędu przedłużono o kolejne dziesięć¹³.

W polskiej przestrzeni publicznej, w której zachodniemieckie rozwiązania dotyczące np. lustracji uznawano – zresztą nie bez przyczyny – za wzorcowe, zapomniano, że urząd Gaucka realizował nieporównywalną z IPN liczbę działań *stricte* administracyjnych. Na przykład rozpatrzył on ponad 1,5 mln wniosków osób fizycznych o dostęp do akt oraz 1,7 mln sprawdzeń osobowych – realizowanych pod kątem ewentualnej współpracy ze służbami specjalnymi NRD. W polskich mediach nie przebiegały się także informacje na temat problemów logistycznych¹⁴ związanych ze wspomnianym nawałem prac administracyjnych, co m.in. niekiedy rzutowało na wieloletni okres oczekiwania przez ofiary na swoje akta. Warto wspomnieć, że dopiero w 2006 r. w strukturze urzędu powołano naukowe gremium doradcze, które opiniowało węzłowe kierunki badań prowadzonych w Wydziale Edukacji i Nauki.

Spuścizna wschodniemieckiego resortu bezpieczeństwa, tj. 111 km bieżących akt wobec 92 km bieżących w IPN¹⁵, zawiadywana była przez 1,3 tys. pracowników,

⁹ Por. K. Ruchniewicz, *O potrzebie zmiany paradygmatu w relacjach polsko-niemieckich* [w:] *Sędziostwo zobowiązuje... 50 tomów Poznańskiej Biblioteki Niemieckiej*, red. H. Orłowski, R. Wryk, Poznań 2019, s. 75.

¹⁰ *Nach den Diktaturen. Der Umgang mit den Opfern in Europa*, red. G. Heydemann, C. Vollnhals, Göttingen 2015, s. 127.

¹¹ J. Gieseke, *Die Stasi 1945–1990*, München 2011, s. 270.

¹² Por. par. 1 ustawy: <https://www.gesetze-im-internet.de/stug/StUG.pdf> (dostęp 27 V 2021 r.).

¹³ *Aufarbeitung mit Zukunft*, „Der Spiegel”, 11 IV 2010.

¹⁴ *Wohin mit den Stasileuten*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 15 VI 2007.

¹⁵ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/archiw/zasob/31615,Zasob-archiwalny-Institutu-Pamieci-Narodowej.html> (dostęp 27 V 2021 r.).

którzy od 2021 r. są dodatkowo odpowiedzialni za przeniesienie jej do zbiorów zachodniemieckiego Archiwum Federalnego. Urząd Gaucka w obecnej formie przestał bowiem w lipcu 2021 r. funkcjonować samodzielnie, niezależnie od ustawowego nakazu zachowania dostępu do dokumentów Stasi. Tymczasem nadal utrzymuje się duża liczba – na poziomie ponad 90 tys. rocznie – nowych wniosków o zgodę na dostęp do dokumentów, względnie sprawdzeń osobowych¹⁶.

Całość logistyki związanej z przeniesieniem dokumentów i powołaniem w Archiwum Federalnym fundacji zarządzającej aktami Stasi, abstrahując od takich elementów jak skontrum zasobu, oznaczała nie tylko nieuniknione przerwy w dostępie do niego. Stanowiła także zachętę do intensyfikacji prowadzonych kwerend i zastanowienia się, na ile możliwe było realizowanie nowych projektów dotyczących innych elementów niż *stricte* edukacyjnych bądź związanych z dokumentowaniem poszczególnych przypadków represji politycznych wobec obywateli NRD na poziomie krajowym.

Jeżeli przyjąć pojęcie pokojowej rewolucji w NRD z lat 1989–1990 za punkt wyjścia do działania urzędu Gaucka, można zaryzykować tezę, że to właśnie skupienie się na przebiegu przesilenia politycznego w Niemczech Wschodnich determinowało prowadzone przez pracowników tej instytucji badania naukowe. Dotyczyły one przede wszystkim struktur Stasi do 1990 r., ludzi w niej pracujących oraz ofiar. Powstałe dzięki temu prace miały bez wątpienia pionierski charakter. Warto w tym miejscu wskazać na wieloletni projekt pt. *Anatomia bezpieki*¹⁷, w którym wydano opracowania statystyczne analizujące m.in. całość środowiska kadrowego pracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego NRD, zbiory normatywów, a także monografie ukazujące działalność poszczególnych komórek służby – zarówno tych operacyjnych, jak i resortowej organizacji partyjnej czy też wyższej szkoły prawniczej Stasi.

W mniejszym stopniu zajmowano się pracami edytorskimi oraz prowadzeniem badań komparatystycznych. Na przykład klasyczny już tom o funkcjonowaniu poszczególnych ministerstw spraw wewnętrznych w państwach socjalistycznych¹⁸ nie dokonał porównania instytucji, które omówił. Monografie dotyczące relacji Stasi z innymi służbami specjalnymi oczywiście istnieją, choć są nieliczne¹⁹. Publikacje te także odnosiły się głównie do wewnętrznych struktur organizacyjnych służb NRD, np. grup operacyjnych kontrwywiadu Stasi w Europie Wschodniej²⁰. Ilustracją tego są elektroniczne edycje dokumentów na temat relacji Stasi z KGB oraz z innymi służbami państw Układu Warszawskiego²¹, nie wspominając też o wielotomowej, papierowo-elektronicznej edycji raportów na temat sytuacji wewnątrz Niemiec Wschodnich. Jej pierwsze wydanie datowane jest na 2013 r. Do tej pory ukazało się 10 tomów obejmujących

¹⁶ Dane te pochodzą z ostatniego opublikowanego sprawozdania z działalności urzędu z 2019 r. Por. https://www.bstu.de/assets/bstu/de/Downloads/bstu_14-taetigkeitsbericht_2019.pdf (dostęp 27 V 2021 r.).

¹⁷ *Anatomie der Staatssicherheit*. Spis monografii projektowych znajduje się na stronie urzędu Gaucka: https://www.bstu.de/suche/publikationen/?tx_solr%5Bq%5D=%2A (dostęp 27 V 2021 r.).

¹⁸ *Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944–1991*, red. Ł. Kamiński, K. Perzak, J. Gieseke, Göttingen 2009.

¹⁹ G. Herbstritt, *Entzweite Freunde. Rumänien, Securitate und DDR-Staatssicherheit 1950–1989*, Göttingen 2016.

²⁰ Ch. Dominitz, *Kooperation und Kontrolle. Die Arbeit der Stasi-Operativgruppen im sozialistischen Ausland*, Göttingen 2016.

²¹ Jest to publikacja elektroniczna: <https://www.bstu.de/informationen-zur-stasi/quellensammlungen/das-mfs-und-die-zusammenarbeit-mit-anderen-kommunistischen-geheimdiensten/> (dostęp 27 V 2021 r.).

mujących wybrane roczniki z trzydziestosiedmioletniego okresu sporządzania owych raportów²². Dla porównania – w 2007 r. tylko w serii dokumentacyjnej IPN ukazało się 20 tomów rozmaitych edycji.

Pojawienie się nowej generacji badaczy – głównie młodego pokolenia – oraz osób bez osobistych doświadczeń wyniesionych np. z działalności opozycyjnej dawało możliwość na przejście do kolejnego etapu prowadzonych prac. Od 1999 r. udało się wspierać – chociażby dzięki powstaniu takich instytucji jak IPN – czasochłonne i kosztowne prace dokumentacyjne na poziomie międzynarodowym, które niekoniecznie dotyczyły okresu komunizmu²³. Korelowały one nie tylko z postulatami formułowanymi przez gremia odpowiedzialne za opracowanie koncepcji przechowywania akt Stasi po 2021 r., lecz także z wątkami teoretycznymi prowadzonych na ich podstawie badań.

Etap ten był możliwy dzięki kilku kwestiom. Po pierwsze, współpraca instytucji bliźniaczych do urzędu Gaucka, np. IPN, pozwalała na dokonywanie niemożliwych wcześniej badań komparatystycznych i realizowanie wspólnych projektów lingwistycznych²⁴, związanych chociażby z dostępem do nowych źródeł. Po drugie, monografie wydawane w ostatniej fazie istnienia urzędu Gaucka, zarówno w RFN²⁵, jak i w Polsce²⁶, częściej niż do tej pory odnosiły się do fundamentów anglosaskiej teorii służb specjalnych. Zgodnie z nią celem tajnej służby jest zdobywanie i przetwarzanie informacji, a nie – skądinąd ważniejsze z perspektywy ofiar – prerogatywy bliższe pracy policji politycznej. Istnienie znacznego dorobku naukowego poświęconego historii PRL pozwalało na zupełnie inne podejście do analizy akt wytworzonych przez resorty bezpieczeństwa państw komunistycznych, m.in. w kontekście weryfikacji informacji tam zawartych lub zgodności np. z ogólnymi zasadami sporządzania raportów wywiadowczych. Jeżeli doda się do tego – niezmienny od lat i dający się odtworzyć w memuarystyce – samozachwyt byłych pracowników służb specjalnych co do ich osiągnięć, w tym analitycznych²⁷, oraz postulaty wzmocnienia komparatystyki w badaniach nad historią policji politycznych w Europie Wschodniej²⁸, wyraźnie widać, że prace edytorskie dotyczące akt Stasi skoncentrowanych na innych obszarach niż NRD nie musiały być uznawane wyłącznie za element znanego z archeologii pojęcia „badań ratunkowych”, determinowanego perspektywą fizycznych ograniczeń w dostępie do zasobów.

Zmiana paradygmatu odnosiła się także do miejsca służb specjalnych NRD w polskim dyskursie publicznym. To, że ów dyskurs budził kontrowersje (do składania formalnych zawiadomień o popełnieniu przestępstwa włącznie) nie było niczym

²² Opis serii zob.: https://www.bstu.de/suche/publikationen/?tx_solr%5Bq%5D=%2A&tx_solr%5Bfilter%5D%5B0%5D=publicationSeriesCategory%3ADie+DDR+im+Blick.+Die+geheimen+Berichte+an+die+SED-Führung (dostęp 27 V 2021 r.).

²³ Przykładem tego jest przetłumaczona na język polski biografia Pála Telekiego. Zob. B. Ablonczy, *Pál Teleki (1879–1941)*, Warszawa 2020.

²⁴ *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej w okresie 1 stycznia 2008 r. – 31 grudnia 2008 r.*, Warszawa 2009, s. 108.

²⁵ D. Selvage, W. Süß, *Staatssicherheit und KSZE-Prozess. MfS zwischen SED und KGB (1972–1989)*, Göttingen 2019, s. 89.

²⁶ W. Bułhak, *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019, s. 19.

²⁷ F. Hagenbeck, *Zwyczajny szpieg. Wspomnienia*, Warszawa 2019, s. 184.

²⁸ T. Linderberger, *Ist die DDR ausgeforscht? Phasen, Trends und ein optimistischer Ausblick*, <http://www.bpb.de/apuz/185600/ist-die-ddr-ausgeforscht-phasen-trends-und-ein-optimistischer-ausblick?p=all> (dostęp 27 V 2021 r.).

nadzwyczajnym²⁹. Wcale nie mniej radykalnie – także językowo – prowadzona była w Niemczech debata przed uchwaleniem Ustawy o aktach byłej Służby Bezpieczeństwa NRD³⁰. Tyle tylko, że w 2015 r. pojawiły się nowe okoliczności, które zmieniły całkowicie bazę formalną dla prowadzenia stosownych debat. Likwidacja zbioru zastrzeżonego IPN pozwoliła na dotarcie do dokumentów, które zaprzeczały tezie o rzekomej słabości MSW wobec Stasi. Co więcej, o wzajemnej niechęci wobec siebie resortów bezpieczeństwa PRL i NRD wspominały odtajniane dokumenty wywiadów państw NATO³¹. Dzięki nowym źródłom możliwe zatem będzie ponowne gruntowne przeanalizowanie – i to nie w oparciu o cząstkowe dokumenty, ale pełny zasób archiwalny – rzeczywistej siły służb NRD. Wszak nie liczba informatorów, ale zweryfikowana wiedza przekazana decydom stanowi najważniejsze kryterium oceny działania każdego resortu bezpieczeństwa i/lub wywiadu, niezależnie od zrozumienia powyższego faktu przez polityków³². Będzie tak bez względu na istnienie podwójnych agentów MSW i Stasi oraz teczek wywiadu wojskowego PRL prowadzonego przez kilka dekad oficerów służb NRD jako „pozaagenturalne źródła informacji”³³, a także mimo ujawnionego przez IPN faktu wspólnego zdobycia przez obie służby egzemplarza supernowoczesnego czołgu jednego z państw NATO³⁴.

Dostępność zasobu niezbędnego do weryfikacji zewnętrznych źródeł oraz bardziej stabilne podstawy funkcjonowania IPN, które pozwalały na podjęcie szerokich działań związanych z edycją nieznanych akt, stanowiły niewątpliwie kluczowe elementy decyzji o rozpoczęciu stosownych przygotowań. Równie ważna była chęć zaprezentowania polskiemu czytelnikowi nowych, obcojęzycznych dokumentów związanych z czterdziestolecie powstania NSZZ „Solidarność”. Uzupełniały one opublikowane już zbiory akt dyplomatycznych i politycznych dotyczących światowych reakcji wobec samego stanu wojennego³⁵. Dawały także możliwość porównania dorobku analitycznego innych instytucji państw NATO, ujawniających własne materiały historyczne związane ze wspomnianym okresem³⁶. Realizacja omawianej tutaj „szczecińskiej” edycji wynikała ponadto z faktu, że w Biurze Badań Historycznych tamtejszego oddziału IPN od kilku lat były inicjowane podobne projekty regionalne, poświęcone np. analizie

²⁹ Przykładem stały się głosy krytyczne podnoszone po publikacji pierwszych, niepełnych raportów tygodniowych Stasi o sytuacji w PRL. Pochodziły one od byłych funkcjonariuszy MSW i PZPR. Por.: *PRL w oczach Stasi*, t. II, red. W. Borodziej, J. Kochanowski, Warszawa 1996, s. 158 i nast.; S. Ciosek, *Wspomnienia (niekoniecznie) dyplomatyczne*, Warszawa 2014, s. 241.

³⁰ J. Gieseke, *op. cit.*, s. 274.

³¹ Zob. Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych RFN (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts – PA AA), zespół B 42, nr 139742/360.24 POL, Pismo dyrektora zachodniemieckiego wywiadu (Bundesnachrichtendienst – BND) do MSZ RFN, 29 XII 1988 r., b.p.

³² J. Hughes-Wilson, *On Intelligence*, London 2017, s. 58.

³³ T. Jaskułowski, *Von einer Freundschaft, die es nicht gab. Das Ministerium für Staatssicherheit der DDR und das polnische Innenministerium 1974–1990*, Göttingen 2021, s. 333.

³⁴ M. Sikora, *Współpraca Departamentu I MSW z Hauptverwaltung Aufklärung MfS w zakresie tajnego pozyskiwania nowych technologii dla przemysłu PRL i NRD w latach 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1, s. 528.

³⁵ Z punktu widzenia omawianej serii postulat ten odnosił się przede wszystkim do drugiego tomu wyboru wschodnioeuropejskich dokumentów rządowych i dyplomatycznych pod redakcją Łukasza Kamińskiego: *Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980–1982*, Warszawa 2007.

³⁶ Por. elektroniczne zasoby archiwalne Woodrow Wilson Center dotyczące stanu wojennego: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/collection/11/1980-81-polish-crisis> (dostęp 27 V 2021 r.).

ocen dyplomatycznych formułowanych przez przedstawicieli państw NATO i Układu Warszawskiego przy okazji kluczowych przesilen politycznych w PRL³⁷. Oddział ten wspólnie z innymi ośrodkami akademickimi zorganizował także konferencje poświęcone niełatwej (albo faktycznie nieistniejącej) współpracy na wielu poziomach stosunków państwowych pomiędzy Polską a NRD³⁸.

Podstawą edycji stał się – w znakomitej większości przypadków niepublikowany³⁹ – zbiór raportów tygodniowych poświęconych sytuacji w PRL. Przygotowywany był on od drugiej połowy 1981 r. przez komórkę Stasi odpowiedzialną za ocenę operacyjnie zdobywanych danych – Centralną Grupę Analiz i Informacji. Raporty otrzymywało dziewięciu najwyższych rangą oficerów Stasi, kierujących – obok ministra – najważniejszymi pionami operacyjnymi tej służby. To właśnie te raporty miały kreować wyobrażenie wspomnianych decydentów o bieżącej sytuacji politycznej w Polsce w ostatniej dekadzie istnienia PRL. Rozbudowane, kilkudziesięciostronicowe opracowania koncentrowały się na opisie najważniejszych wydarzeń w PZPR, Kościele, opozycji, a także – o ile uznawano taką potrzebę – w polskim społeczeństwie, gospodarce lub też polityce zagranicznej. Stworzono tym samym bezcenne – z perspektywy współczesnego badacza – źródło informacji zarówno o ówczesnym postrzeganiu Polski, jak i o wiedzy Stasi na temat sytuacji w PRL.

Niezależnie od faktu, że podstawowym celem edycji była prezentacja oryginalnych źródeł i zapewnienie czytelnikom możliwości wyrobienia sobie własnego poglądu na temat formułowanych w nich tez, członkowie zespołu redakcyjnego w opracowaniach oddzielonych od korpusu dokumentów zamierzali zaproponować własne odpowiedzi na podstawowe pytania badawcze związane z raportami. Dotyczyły one tego, co wiedziała Stasi o danych zdarzeniach, jak merytorycznie i prognostycznie trafna była owa wiedza z punktu widzenia obecnego stanu badań nad historią PRL oraz jak prezentował się techniczny poziom przygotowania owych dokumentów, będących swego rodzaju standardem we wszystkich służbach specjalnych. Wspomniane pytania odpowiadały też na postulaty zachodnioeuropejskich badaczy apelujących o pogłębioną analizę tego typu zbiorów⁴⁰.

Autorskim pomysłem zespołu redakcyjnego było skorzystanie z pomocy statystyków. Dzięki zaangażowaniu zespołu Centrum Rafinacji Tekstu afiliowanego na Uniwersytecie Warszawskim uzyskano jedyny w swoim rodzaju korpus danych pozwalający na dodatkową i asymetryczną ocenę tendencji dostrzegalnych w raportach, których nie da się zaprezentować bez statystycznej wizualizacji. Jako przykład służą wskazania co do niewielkiego odsetka odwzorowywanych w raportach informacji zdobywanych operacyjnie⁴¹, który – co pokazują prace nad kolejnymi tomami – nadal będzie się obniżał. Nanoszenie stosownych spadków na oś czasu pozwala na ich przypisanie do

³⁷ Por. T. Jaskułowski, *Szczecin. Miasto, którego nie było. Dyplomacja RFN i polskie przełomy 1970–1989*, Szczecin–Warszawa 2020.

³⁸ *Ideologiczna współpraca. Władze wobec środowisk opiniotwórczych w PRL i NRD*, red. S. Ligariski, K. Ruchniewicz, D. Wojtaszyn, Wrocław 2016.

³⁹ Wyjątkiem były pojedyncze raporty. Por. W. Borodziej, J. Kochanowski, *op. cit.*, t. II, s. 110. Stosowne informacje o dokonaniu nowych tłumaczeń, a także pierwotne tłumaczenia zawarto w pierwszym tomie edycji.

⁴⁰ *Spione und Nachrichtenhändler. Geheimdienstkarrerien in Deutschland 1939–1989*, red. H. Müller-Enbergs, A. Wagner, Berlin 2016, s. 337.

⁴¹ T. Jaskułowski, *Raporty polskie...*, s. 29.

konkretnych zmian personalnych – np. dymisji na szczytach władzy w PRL – i tym samym na możliwość dodania nowych poszlak pomocnych w identyfikacji osób mogących być uznanymi za źródła informacji Stasi. Badania statystyczne będą kontynuowane w kolejnych tomach po to, aby uzyskać zbiory metadanych, które mają wskazywać na tendencje w perspektywie albo kilku lat, albo zdarzeń w rodzaju stanu wojennego – przekraczających chronologię kalendarza.

Najważniejszymi elementami edytorskimi, które podlegały wielokrotnym dyskusjom w trakcie prac, były: zasady tłumaczenia, uzupełnienia i komentarze faktograficzne, a także problemy prawne. Składnię oraz fachowe słownictwo Stasi dostosowywano do polskich szablonów znanych z podobnej dokumentacji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL. Mowa tutaj o informacjach dziennych tego resortu. Nie zawsze jednak stosowano to rozwiązanie. Rezygnowano z niego np., aby pokazać skalę nieświadomej dezinformacji⁴². Dokonywała się ona m.in. poprzez próby oficerów Stasi znajdowania niemieckich odpowiedników nazw albo instytucji. Implikowało to nanoszenie w tekście wielu komentarzy, sprostowań albo po prostu zamieszczanie niemieckiej tytułatury występującej w oryginale. Na przykład Stasi nigdy nie mówiła o stanie wojennym. Uważała, że w Polsce wprowadzono stan wyjątkowy⁴³, co jednak – z punktu widzenia ówczesnych polskich przepisów prawa – stanowiło zupełnie inną formę stanu nadzwyczajnego. Nie istniała także zinstytucjonalizowana pozycja „zastępcy Wałęsy”. Gdy do tego czytelnik doda takie efemerydy jak „siły wrogie i negatywne”, łatwiej będzie mu zrozumieć problemy związane z ustaleniem względnie poprawnych odpowiedników haseł i pojęć występujących w oficjalnym języku dokumentów partyjno-rządowych PRL.

Dużym wyzwaniem – chociażby z uwagi na objętość tomu – pozostawało to, jak podejść do kwestii przygotowywania biogramów oraz zamieszczania w nich informacji uznawanych za kontrowersyjne. Z uwagi na bezpieczeństwo prawne oraz znane przypadki przegrywania procesów sądowych w RFN przez badaczy, którzy mimo oglądu kompletnej dokumentacji (do teczki pracy włącznie) musieli wycofywać informacje o fakcie przypisania danej osobie roli tajnego współpracownika, zrezygnowano z podawania stosownych danych⁴⁴. Problemem były także obowiązujące w niemieckim systemie prawnym przepisy o anonimizacji danych w aktach Stasi, na mocy których w kopiach dokumentów⁴⁵ zostały np. zaczerpnięte nazwiska postaci będących w PRL osobami publicznymi⁴⁶. Każdy tego typu przypadek będzie albo był już analizowany pod kątem bezpieczeństwa procesowego wydawcy. Zespół redakcyjny robił jednak wszystko, aby nie naruszyło to spójności językowej dokumentów. Z tego także względu duża część przypisów ma charakter ilustracji faktograficznej, niezbędnej, aby m.in. pokazać czasami

⁴² Przykładem może być tendencja do podawania przez Stasi nazw nieistniejących w PRL województw. *Ibidem*, s. 411.

⁴³ *Ibidem*, s. 451.

⁴⁴ O wspomnianym przypadku szerzej zob.: K.W. Fricke, *Ein Röntgenbild der HVA. Helmut Müller-Enbergs und die Freiheit der Stasi-Forschung*, „Deutschland Archiv”, 26 XI 2012.

⁴⁵ Pomimo tego, że autor tekstu miał prawo wglądu do oryginałów. Zamówienie kopii jest niezbędne, aby uzyskać informację, jakie dane osobowe nie mogą być ujawnione.

⁴⁶ W związku z powyższym także w tym momencie nie podano odnośnych danych, ograniczając się do wskazania stosownej sygnatury archiwalnej. Por. Archiwum Pełnomocnika Federalnego do spraw Akt Stasi (Archiv des Bundesbeauftragten für die Stasi Unterlagen – BStU), Centralna Grupa Analiz i Informacji (Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe – ZAIG), nr 13306, Raport tygodniowy, 29 III 1982 r.

znaczne różnice w podstawowych danych znanych Stasi oraz – obecnie – badaczom. Za przykład niech posłuży przejęcie przez działaczy dolnośląskiej „Solidarności” środków finansowych związku – celem zabezpieczenia przed konfiskatą. Pobranie przez nich z banku 80 milionów ówczesnych złotych nie było informacją dla Stasi wiarygodną, która uznawała, że wspomnianych milionów było jedynie 17⁴⁷. Ten element pokazuje rzeczywisty wkład pracy zespołu, który musiał analizować każdy edytowany dokument. Czy efekty dokonywanej pracy będą satysfakcjonujące, mogą ocenić jedynie Czytelnicy.

⁴⁷ Por. BStU, ZAIG, nr 13307, Raport tygodniowy, 5 IV 1982 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Pełnomocnika Federalnego do spraw Akt Stasi (Archiv des Bundesbeauftragten für die Stasi Unterlagen)
Centralna Grupa Analiz i Informacji (Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe): 13306; 13307.
- Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych RFN (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts)
Zespół B 42, nr 139742/360.24 POL.

Źródła publikowane

- Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej w okresie 1 stycznia 2008 r. – 31 grudnia 2008 r.*, Warszawa 2009.
- Jaskułowski T., Gańczak F., Knoch K., Abryszeński P., Pejaś E., *Raporty polskie Stasi 1981–1989*, t. 1: *W przededniu stanu wojennego: czerwiec–grudzień 1981*, Szczecin–Warszawa 2020.
- „Karnawał” po amerykańsku. *Placówki dyplomatyczne USA w PRL wobec polskich wydarzeń od sierpnia 1980 do grudnia 1981 r.*, oprac. P. Pleskot, Warszawa 2020.
- PRL w oczach Stasi*, red. W. Borodziej, J. Kochanowski, Warszawa 1996.
- Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980–1982*, red. Ł. Kamiński, Warszawa 2007.

Akty prawne

- Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*, <https://www.gesetze-im-internet.de/stug/BJNR022720991.html#BJNR022720991BJNG000701310> (dostęp 27 V 2021 r.).
- Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU 2021, poz. 177).

Prasa

- „Der Spiegel”, 11 IV 2010.
- „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 15 VI 2007.
- „Süddeutsche Zeitung”, 15 I 2020.

Wspomnienia

- Ciosek S., *Wspomnienia (niekoniecznie) dyplomatyczne*, Warszawa 2014.
- Hagenbeck F., *Zwyczajny szpieg. Wspomnienia*, Warszawa 2019.

Opracowania

- Ablonczy B., *Pál Teleki (1879–1941)*, Warszawa 2020.
- Bułhak W., *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019.
- Dominitz Ch., *Kooperation und Kontrolle. Die Arbeit der Stasi-Operativgruppen im sozialistischen Ausland*, Göttingen 2016.
- Fricke K.W., *Ein Röntgenbild der HVA. Helmut Müller-Enbergs und die Freiheit der Stasi-Forschung*, „Deutschland Archiv” 2012, nr 11–12.
- Gieseke J., *Die Stasi 1945–1990*, München 2011.

- Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944–1991*, red. Ł. Kamiński, K. Persak, J. Gieseke, Göttingen 2009.
- Herbstritt G., *Entzweite Freunde. Rumänien, Securitate und DDR-Staatssicherheit 1950–1989*, Göttingen 2016.
- Hughes-Wilson J., *On Intelligence*, London 2017.
- Ideologiczna współpraca. Władze wobec środowisk opiniotwórczych w PRL i NRD*, red. S. Li-garski, K. Ruchniewicz, D. Wojtaszyn, Wrocław 2016.
- Jaskułowski T., *Szczecin. Miasto, którego nie było. Dyplomacja RFN i polskie przełomy 1970–1989*, Szczecin–Warszawa 2020.
- Jaskułowski T., *Von einer Freundschaft, die es nicht gab. Das Ministerium für Staatssicherheit der DDR und das polnische Innenministerium 1974–1990*, Göttingen 2021.
- Linderberger T., *Ist die DDR ausgeforscht? Phasen, Trends und ein optimistischer Ausblick*, <http://www.bpb.de/apuz/185600/ist-die-ddr-ausgeforscht-phasen-trends-und-ein-optimistischer-ausblick?p=all> (dostęp 27 V 2021 r.).
- Müller-Enbergs H., *„Rosenholz“. Eine Quellenkritik*, Berlin 2007.
- Nach den Diktaturen. Der Umgang mit den Opfern in Europa*, red. G. Heydemann, C. Vollnhals, Göttingen 2015.
- Ruchniewicz K., *O potrzebie zmiany paradygmatu w relacjach polsko-niemieckich [w:] Sąsiedztwo zobowiązuje... 50 tomów Poznańskiej Biblioteki Niemieckiej*, red. H. Orłowski, R. Wryk, Poznań 2019.
- Selvae D., Stieß W., *Staatssicherheit und KSZE-Prozess. MfS zwischen SED und KGB (1972–1989)*, Göttingen 2019.
- Sikora M., *Współpraca Departamentu I MSW z Hauptverwaltung Aufklärung MfS w zakresie tajnego pozyskiwania nowych technologii dla przemysłu PRL i NRD w latach 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1.
- Spione und Nachrichtenhändler. Geheimdienstkarrerien in Deutschland 1939–1989*, red. H. Müller-Enbergs, A. Wagner, Berlin 2016.
- Vergleich als Herausforderung. Festschrift zum 65. Geburtstag von Günther Heydemann*, red. A. Kötzing, F. Weil, M. Schmeitzner, J.E. Schulte, Göttingen 2015.

Strony internetowe

- Anatomie der Staatssicherheit*, https://www.bstu.de/suche/publikationen/?tx_solr%5Bq%5D=%2A (dostęp 27 V 2021 r.).
- BStU. 14. Tätigkeitsbericht*, https://www.bstu.de/assets/bstu/de/Downloads/bstu_14-taetigkeitsbericht_2019.pdf (dostęp 27 V 2021 r.).
- Das MfS und die Zusammenarbeit mit anderen kommunistischen Geheimdiensten*, <https://www.bstu.de/informationen-zur-stasi/quellensammlungen/das-mfs-und-die-zusammenarbeit-mit-anderen-kommunistischen-geheimdiensten> (dostęp 27 V 2021 r.).
- Die geheimen Berichte an die SED-Führung*, https://www.bstu.de/suche/publikationen/?tx_solr%5Bq%5D=%2A&tx_solr%5Bfilter%5D%5B0%5D=publicationSeriesCategory%3ADie+DDR+im+Blick.+Die+geheimen+Berichte+an+die+SED-Führung (dostęp 27 V 2021 r.).
- Digital Archive. International History Declassified. 1980–81 POLISH CRISIS*, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/collection/11/1980-81-polish-crisis> (dostęp 27 V 2021 r.).
- Zasób archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej*, <https://ipn.gov.pl/pl/archiw/zasob/31615,Zasob-archiwalny-Instytutu-Pamieci-Narodowej.html> (dostęp 27 V 2021 r.).

STRESZCZENIE

W czerwcu 2020 r. ukazał się pierwszy tom serii wydawniczej szczecińskiego oddziału IPN pt. „Raporty polskie Stasi”. Niniejszy tekst omawia najważniejsze elementy prowadzące do zainicjowania wspomnianej serii, a także węzłowe problemy związane z przygotowaniem poszczególnych tomów. Dotyczyły one proveniencji akt, różnic w ich opracowaniu, dostępności, a przede wszystkim odmiennej filozofii w realizowaniu procesu rozliczania z komunistyczną przeszłością PRL i byłej NRD.

Celem edycji było nie tylko przybliżenie polskiemu Czytelnikowi nieznanych źródeł do historii PRL, lecz także zmiana paradygmatu w podejściu do publikowanych dokumentów. Nie miały one dotyczyć problematyki *stricte* operacyjnej, ale odpowiadać na pytanie o stan wiedzy i jakie komórki analityczne Stasi przekazywały ją kierownictwu politycznemu NRD w kontekście tego, co działo się w ostatniej dekadzie istnienia Polski ludowej.

Słowa kluczowe: archiwum, edycja dokumentów, Instytut Pamięci Narodowej, komparatyka źródeł, Niemiecka Republika Demokratyczna, organy bezpieczeństwa, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, rozliczenie komunizmu, służby specjalne, stan wojenny, Stasi, udostępnianie akt, urząd Gaucka.

ABSTRACT

In June 2020, the first volume of the publishing series of the Szczecin branch of the INR entitled ‘Polish Stasi Reports’ was published. This text discusses the most important elements leading to the initiation of the said series, as well as the key problems related to the preparation of individual volumes. These included the provenance of the files, differences in their compilation, accessibility, and above all a dissimilar philosophy in the realization of the accountability process for the communist past of the People’s Republic of Poland and former East Germany.

The aim of this edition was not only to bring unknown sources on PRL history closer to the Polish reader, but also to change the paradigm in the approach to published documents. These were not meant to deal with strictly operational issues, but to answer the question regarding the state of the knowledge and recommendations that the Stasi analytical cells passed on to the GDR political leadership in the context of what was happening in the final decade of the People’s Poland.

Keywords: archive, document editing, Institute of National Remembrance, comparative sources, German Democratic Republic, security organs, Polish United Workers’ Party, settling accounts with communism, special services, martial law, Stasi, accessing records, Gauck commission.